

# MUHAYYELDEN MUSAVVERE: MATBUAT ÇAĞINDA OSMANLI'DA AFRIKA TASAVVURU (SUDAN ÖRNEĞİ)

FROM IMAGINING TO ENVISIONING: OTTOMAN CONCEPTIONS OF AFRICA IN  
THE AGE OF PRINT (THE EXAMPLE OF SUDAN)

Ömer KOÇYİĞİT\* 

## Öz

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan toplumsal ve düşünsel köklü değişimler matbaa faaliyetlerinin gelişmesiyle doğrudan ilgilidir, zira matbuatın yaygınlaşması bilginin dolaşımı ve küreselleşme açısından önemli bir rol oynadı. Uzak memleketlerdeki olaylar telgraf yoluyla kısa sürede öğrenildi, yeni bilgi ve haberler matbu yayımlar vesilesiyle gündem oluşturmaya başladı. Bu etkinin görüldüğü alanlardan biri Osmanlı Devleti'nin Afrika ile olan ilişkileridir. Bugüne kadar Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılda Afrika'ya dair ilgi ve malumatın artması genellikle siyasi yönelimle, imparatorluk hedefleri ve İttihad-ı İslam gibi politikalarla yorumlanageldi. Bu makale, Osmanlı-Afrika ilişkilerindeki bu yoğun irtibatın sadece siyasi hedeflerle açıklanamayacağını, Hint ve Uzak Doğu Asya ile olan ilişkilerde de görüldüğü gibi, matbuat devriminin burada kilit bir rol oynadığını savunmaktadır. Zira matbuat faaliyetlerinin en önemli hizmeti insanların bilgilerini, algılarını ve gündemlerini belirlemek oldu. Osmanlı'da Afrika'yla ilgili Türkçe yazılmış ya da Türkçeye tercüme edilmiş eserleri inceleyen bu çalışma, özelde bu ilişkilerin bir yansıması olarak Sudan bölgesi hakkındaki kitap, dergi ve gazetelere yoğunlaşmaktadır. Matbuat devrimi öncesinde iki bölge halkının birbirleri hakkındaki algısına da değinerek bu çağın insanların tasavvurunda ne gibi etkiler meydana getirdiğini tartışmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, Afrika, Sudan, matbaa, matbuat

## Abstract

One of the most fundamental changes that occurred in the nineteenth century was the development of printing, as the spread of printed works played an important role in the circulation of information and globalization. News about events that transpired in distant countries was spread via telegraph; as a result, information and news stories began to make an impact by means of printed publications. One particular example of such an impact concerns the relations between the Ottoman Empire and Africa. The increased interest and circulation of information on Africa in the nineteenth-century Ottoman Empire has predominantly been interpreted by modern historians in terms of political orientation, imperial goals and policies such as Pan-Islamism. This article argues that the bolstering of contact in Ottoman-African relations cannot be explained by political purposes alone. On the contrary, the printing revolution played a key role in this regard, as in the cases of Ottoman relations with India and Far East Asia, especially because the main contribution of printing has been to shape people's knowledge, perceptions and agendas. By examining

\* Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, omer.kocyyigit@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7592-6946

works about Africa that were written in Turkish or translated into Turkish in the Ottoman Empire, this study focuses on books and newspapers about the specific region of Sudan as a reflection of those relations. It also discusses the impact of the printing revolution on how the people, namely the Ottomans and the Africans, perceived each other differently before and after the spread of printing in the light of specific examples.

**Keywords:** Ottoman Empire, Africa, Sudan, printing press, printed publications

## Giriş

“... Es-Sultân el-Gâzi Abdülhamid Hân-ı Sâni Efendimiz'in ... bendegân-ı sadâkat-nişânları ... müddet-i kalile içinde gıpta-fermâ-yı a'sâr-ı eslâf olacak mertebede nice âsâr-ı bergüzide vaz'-ı destgâh-ı tab' ve istifâde etmişlerdir...”<sup>1</sup>

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin dışarıya en açık olduğu ve hariçteki memleketlerle yoğun irtibat kurduğu bir dönemdir. Bu asır, Osmanlılar'ın sadece yönetici tabakasında değil, toplumsal düzeyde de dış dünyadan hızlı ve sürekli haberdar olduğu bir sürece dönüştü. Osmanlı'da basılan pek çok kitap vesilesiyle okurlar ilk defa Amerika, Asya ve Afrika kıtalarında isimlerini bilmediği bölgeler hakkında bilgi sahibi oldu. Ulaşım ve iletişim devriminin bir neticesi olarak tüm dünyada hızlı haberleşmenin ve seyahatin mümkün olduğu bu çağda, telgraf teknolojisi sayesinde dünyanın herhangi bir yerindeki bir haber dakikalar içinde gerekli yerlere duyurulup bir gün sonraki gazetelerde basılmaya başlamıştı. Böylece insanlar hem süreli yayınlar hem de kitaplardan öğrendikleriyle basılı eser kültürünün meydana getirdiği “matbuat çağı”nın imkânlarından istifade etmeye başladılar. İletişim devriminin etkili araçları olarak matbu eserler insanların uzak yerlere dair bilgilerini ve o bölgelerle olan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir.

Osmanlı'nın pek çok açıdan dış dünyayla irtibatının hız kazanması, ulaşım ve iletişim devriminin sağladığı imkânlar neticesinde 1860'larda başladı.<sup>2</sup> Bu irtibatın ve haberleşmenin ulaştığı boyutları göstermesi açısından Ebubekir Efendi'nin seyahati önem arz etmektedir. Bu yıllarda Güney Afrika'daki Müslüman tebaa arasında yaşanan dinî tartışmaları çözmesi için İngilizler Müslümanların halifesi olan Sultan Abdülaziz'den bir temsilci talep etmişti. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa aranan vasıflara sahip bir kişi olarak padişaha Ebubekir Efendi'yi önerdi. 1862 yılında yardımcısı Ömer Lütfi Efendi ile beraber İstanbul'dan yola çıkıp önce İngiltere'ye, ardından Cape Town'a ulaşan Ebubekir Efendi, yerli halkın arasındaki sorunları kısa sürede çözdü ve 1880'de vefat edene kadar Güney Afrika'da dinî bir lider olarak yaşadı.<sup>3</sup>

Ebubekir Efendi'nin Güney Afrika gibi uzak bir coğrafyada verdiği mücadelenin yaygın olarak bilinmesinde matbu olarak okuyucuya ulaşan mektup, köşe yazısı, seyahatname ve dinî kitapların hayati bir rolü olmuştur. Cape Town'a varduktan dokuz gün sonra İstanbul'daki Münif Paşa'ya mektup yazan

1 Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307, s. 2.

2 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Koçyiğit, “The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, Leiden 2020.

3 Yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Baktır - Cezmi Eraslan, “Ebubekir Efendi”, *DİA*, X, (1994), s. 276-277; Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Ebubekir Efendi'nin haberleri bir ay sonra *Mecmua-i Fünun* dergisinde "Ümid Burnu'nda Bulunan Ehl-i İslam" başlığıyla basılır.<sup>4</sup> Bu dergi Münif Paşa tarafından 1862 ve 1863 yıllarında yayımlanarak 48 sayıya ulaşan ve bazı sayıları yoğun ilgiden dolayı tekrar basım yapan bir yayındı.<sup>5</sup> Ebubekir Efendi ilerleyen dönemde de İstanbul'a mektuplar gönderir. Bu mektupları yayımlayan Münif Paşa okuyucuya daha iyi bilgi vermek için Ebubekir Efendi'nin sözlerini açıklamış, hatta derginin onuncu sayısında olduğu gibi Güney Afrika'nın tarihi ve coğrafyasını tanıtır bölge hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.<sup>6</sup> Mektuplarında Afrika'nın Zengibar ve Mozambik gibi bölgelerine yaptığı seyahatlerden de bahseden Ebubekir Efendi bölge Müslümanlarının Osmanlı hilafetine bağlanması için birtakım tekliflerde bulunur.<sup>7</sup> Böylece söz konusu derginin okuyucuları Afrikadaki yeni bölgeler hakkında bilgi sahibi olmuştur. Ayrıca hacdan dönenlerin yanlarında getirdiği Endonezyalı Muhammed Salih'e ait birtakım kitapların Güney Afrikadaki Müslümanlar arasında tartışmalara yol açtığını söylemesi,<sup>8</sup> matbuat sayesinde dünyada bilginin dolaşımı için önemli bir örnektir.

Ebubekir Efendi'nin matbuat faaliyetleri mektupları ve bu mektupların İstanbul'daki mecmualarda basılmasıyla sınırlı değildir. Bölge insanı Hollandalılar tarafından Endonezya'dan Cape Town'a getirildiği için Hollandaca konuşuyordu, bu yüzden Ebubekir Efendi yerli halkın dilini öğrendi. Yazmış olduğu *Beyanü'd-Din* isimli eser, Arap harfleriyle yazılmış ilk Hollandaca kitaptır.<sup>9</sup> Bu kitaptan dolayı Sultan Abdülaziz tarafından Mecidi nişan verilen Ebubekir Efendi, 1877 yılında İstanbul'a gelir ve Matbaa-i Amire'de kitabından bin beş yüz nüsha bastırarak Güney Afrika'ya geri döner.<sup>10</sup> Bunun yanında, Güney Afrika'ya giden bu âlimin ilk yıllarında yaşadığı maceralar matbu bir seyahatnameyle günümüze kadar ulaşmıştır. Ebubekir Efendi'yle beraber üç yıl kadar Güney Afrika'da kalan Ömer Lütfi Efendi denizden Doğu Afrika kıyılarını dolaşarak İstanbul'a gitmiş ve Ebubekir Efendi'yle beraber geçirdiği günlerini 1876 yılında bastırıldığı *Ümid Burnu Seyahatnamesi*'yle geniş bir kitleye duyurmuştur.<sup>11</sup>

Ebubekir Efendi'nin macerasının matbuat vesilesiyle Osmanlı okuruyla buluşması tekil bir örnek değildir. Osmanlı şehirlerinde özellikle de başkentte sayıları gitgide artan matbaalar, Afrika'nın muhtelif bölgeleri hakkında yayınlar yapmıştır. Bu çalışma, siyasi, coğrafi, kültürel, dini ve edebî olmak üzere Afrika kıtası hakkında çeşitli konularda matbu olarak basılmış eserleri konu edinmektedir. Bu zengin matbuat faaliyeti içinde ise Türkçe eserlere yoğunlaşmaktadır. Böylece

4 Münif, "Ümid Burnu'nda Bulunan Ehl-i İslam", *Mecmua-i Fünun*, 9, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Ramazan 1279), s. 393-399.

5 Abdullah Uçman, "Mecmua-i Fünun", *DİA*, XXVIII, (2003), s. 270-271; İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa", *DİA*, XXXII, (2006), s. 9-12.

6 Münif, "Ümid Burnu'ndan Mektub-ı Mahsus", *Mecmua-i Fünun*, 10, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Şevval 1279), s. 425-430.

7 *Mecmua-i Fünun*, 11, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Zilkade 1279), s. 477-479.

8 Ebubekir, "Ümid Burnu'ndan Mevrud Bir Kıt'a Mektubun Hülasa-i Mealidir", *Mecmua-i Fünun*, 26, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Safer 1281), s. 70-72.

9 Mia Brandel Syrier, *The Religious Duties of Islam as Taught and Explained by Abu Bakr Effendi*, E.J. Brill, Leiden 1960.

10 Ebubekir Efendi, *Beyanü'd-Din*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1294. Ebubekir Efendi bu kitapla beraber *Merasidü'd-Din* isimli kitabından da 1500 adet bastırmıştır. Bk. BOA, ME.MKT., 46/31, 26 Muharrem 1294 [10 Şubat 1877].

11 Ömer Lütfi, *Ümid Burnu Seyahatnamesi*, Ahmed Efendi Matbaası, İstanbul 1292. Eserin transkripsiyon baskısı için bk. Ömer Lütfi, *Yüz Yıl Önce Güney Afrika (Ümitburnu Seyahatnamesi)*, haz. Hüseyin Yorulmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

Osmanlı coğrafyasında başta başkent İstanbul ve ardından Rumeli ve Anadolu eyaletleri olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Türkçe okur kitlesinin bu dönemde ulaştığı bilgiler örnek olarak seçilmiştir. Osmanlı'da Afrika hakkındaki literatürün listesini vermek bu makalenin hedefi olmadığı için<sup>12</sup> mevcut geniş literatürden bölge olarak Sudan'a odaklanmak ve dil olarak eserleri Türkçe ile sınırlandırmak matbuat çağının etkisini göstermek için yeterli görülmüştür. Bu etkinin mukayesesi içinse matbuat çağından önce Türkçe yazılmış eserlerden hareketle Osmanlı'da Sudan ve genel olarak Afrika'dan ne kadar haberdar olunduğu sorusunun tartışılması gerekir.

### Matbuat Çağı Öncesi Osmanlı'da Afrika Algısı: Sudan Örneği

Matbu eserlerin ön sözlerinde geçtiği üzere, Afrika'da bulunan pek çok memleket hakkındaki malumat ilk defa aktarılan bilgiler olarak kitaplarda dile getirilmiştir. Her ne kadar siyasi yönden Osmanlı Devleti'nin eskiden beri Afrika'nın bazı bölgeleriyle ilişkisi var olsa da gerek devlet adamlarının gerekse halkın genel Afrika kıtasına dair bilgisi on dokuzuncu yüzyıla kıyaslanamayacak kadar sınırlıydı. Sudan özelinde bakacak olursak, Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki hâkimiyeti on altıncı yüzyıla kadar uzanır. Özdemir Paşa'nın faaliyetleriyle Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri Osmanlı'ya bağlanmış, 1555'te kurulan ve uzun yıllar Habeş Eyaleti olarak idare edilen bu bölgede bugünkü Sudan'ın Sevakin bölgesi gibi yerler de Osmanlı'ya dâhil olmuştu.<sup>13</sup> Ancak merkez Sudan'da Func Sultanlığı on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'dan sevk ettiği ordu 1821 yılında Func Sultanlığı'nı yıkıp merkez Sudan'ı almasıyla, bölgede altmış yıllık Osmanlı-Mısır yönetimi başladı. Osmanlı kaynaklarının bölgeyi "Sûdân-ı Mısırî-i Osmânî" olarak tanıttığı bu hâkimiyet, mehdiliğini ilan edip başlattığı isyanla kısa sürede büyük bir askerî güce sahip olan Muhammed Ahmed el-Mehdi'nin 1885'te Hartum'u almasına kadar devam etti.<sup>14</sup>

Bölgedeki Osmanlı egemenliğinden önce de sonra da Sudan hakkında yazılmış Türkçe eserler görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin merkez eyaletlerinde yaşayan bir insanın gerek Sudan gerekse Afrika hakkındaki malumatı temel olarak o bölgelerden gelmiş kişilerin aktarımına dayanıyordu. Elbette bölge hakkında yazma eserlerde bilgiler mevcuttu ancak bunların kaç kişiye ulaştığı, kaç kişi tarafından okunduğu ve dinlendiği ayrı bir çalışmanın konusudur. İbnü'l Cevzi'nin *Tenvirü'l-Gabeş fi Fadlîs-Sudan ve'l-Habeş* isimli eserinin Türkçe tercümesi, İstanbul kütüphanelerinde mevcut olan Sudan hakkındaki el yazmalarına örnektir.<sup>15</sup> Mütercimi tespit

12 Osmanlı literatüründe Afrika hakkındaki eserlerin listesi için bk. Ahmet Kavas, Muhammet Tandoğan ve M. Birol Ülker, *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*, ed. Zekeriya Kurşun, Taş Mektep Yayıncılık, İstanbul 2013.

13 Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

14 P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan: 1881-1898*, Clarendon Press, Oxford 1970.

15 Ebu'l Ferec Abdurrahman İbn-ül Cevzi, *Tenvirü'l-Gabeş fi Fadlîs-Sudan ve'l-Habeş Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958.

edilemeyen bu eserde İbnü'l-Cevzi'nin kitabında olmayan ilave bilgilerin eklendiği de belirtilmiş<sup>16</sup> ve Türkçe tercümenin çok sayıda nüshası günümüze ulaşmıştır.<sup>17</sup> Eser; Sudan ve Habeşlilerin nesebi, İslamiyet'in bu topraklara yayılışı, Hicaz'dan bu bölgeye gelen sahabeler, Sudan ve Habeşli ashap, ulema ve şuara hakkında on fasıl hâlinde bilgiler vermektedir. Ancak görüldüğü üzere bu bilgiler erken dönem İslam tarihine dayanıyordu, güncel bilgilere ve gözlemlere yer verilmemişti.

Bölge hakkında güncel malumatın yer aldığı kaynaklar olarak seyahatnameler akla gelecektir. Osmanlı'da matbuat öncesi Afrika algısını en güzel aktaracak isimse Evliya Çelebi'dir. On yedinci yüzyılda geniş bir coğrafyayı gezme imkânı bulan Evliya'nın on ciltlik eserinde en son anlattığı bölge Afrika topraklarıdır. Mısır valisi İbrahim Paşa'nın verdiği hediyelerle Mısır'dan yola çıkan Evliya Çelebi, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya ve Tanzanya'yı gezmiş, 1672 tarihinde gerçekleştirdiği bu gezisinde Nil boyunca ilerleyerek Mısır'dan Sudan'a ulaşmıştır.<sup>18</sup>

Bu yolculuğun tehlikeli olabileceğini insanların kendisine yaptığı tavsiyelerden yola çıkarak aktaran Evliya Çelebi, sekiz yüz kişiyle beraber seyahat ettiğini bildirir<sup>19</sup> ve hakkında fazla malumatın olmadığı bu uzak topraklardaki gezisinde ilgisini çeken ayrıntıları bir bir nakleder. Sudanlıların ten renkleri, dinî inanışları, yemek kültürü ve bölgede yaşayan hayvanlar gibi pek çok konuda bilgi vererek kelimeleriyle o coğrafyayı tasvir eder. Örneğin Mısır'dan güneye indikçe Şafiilerin azaldığını, Malikilerin sayıca arttığını kaydeden Evliya'da siyahi ve beyaz tenli ayrımını görmek mümkündür.<sup>20</sup> İzole bir hayatın yaşandığı bu bölgede Funcistan sultanının kardeşi Kan Cercis'le görüşen Evliya Çelebi, ilk defa beyaz tenli insan gören Cercis'in nasıl hayret ettiğini kendi üslubuyla aktarır. Cercis beyaz tenlilerin derilerinin birileri tarafından yüzüldüğünü zannetmiştir ve bunu aktaran Evliya gezdiği memleketlerde hiç böyle bir söz işitmediğini söyler.<sup>21</sup>

Evliya'nın Sudan topraklarında şaşkınlıkla anlattığı meselelerden bir başkası yemek kültürüdür ve bu konuda da Rumeli-Anadolu ile Afrika bölgesi arasında farklılıkların görüldüğü anlaşılır. Örneğin bölge halkının kedi eti yemeyi mübah gördüklerini, bazılarının ise zürafa, fil, gergedan ve ceylan avlayıp tırnakları çatallı diye yediklerini bildirir. Hatta bir keresinde kaldıkları evin hizmetkârları bir zürafa yavrusu avlayıp kebab hâlinde sofraya getirdiğinde Evliya, "inşallah helaldir, kitapta yerini bulamadık" diyerek zürafa etini ilk defa tadar ve at etinden de sığır etinden de daha lezzetli olduğunu söyler.<sup>22</sup>

16 Ebu'l Ferec Abdurrahman İbn-ül Cevzi, *age.*, s. 3a.

17 Bk. Yusuf Şevki Yavuz – Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, (1999), s. 550-551.

18 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası: Dürr-i Bi-Misil in Ahbar-ı Nil*, haz. Robert Dankoff – Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

19 *Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya*, 10/2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 911.

20 Evliya Çelebi, Afrikalıların Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın soyundan geldiği için siyahi olduklarını bazı kıssalarla anlatır. Hatta ona göre Dongola şehri, Ham'ın oğlu yani Hz. Nuh'un torunu olan Dongol bu şehre kale yaptırdığı için böyle isimlendirilmiştir. Bk. Evliya Çelebi, *age.*, s. 933.

21 Evliya Çelebi kendisini tanıtırken "Biz Mekke ve Medine sultanı, Arap, Acem, Rum, Konstantiniyye kayseri Sultan Mehmed Han'ın kullarınız. Allah'ın emriyle o topraklardaki insanlar böyle aktır, alemlerin Rabbi sizi siyah bizi beyaz yarattı" şeklinde cevap verir. Evliya Çelebi, *age.*, s. 946.

22 Evliya Çelebi, *age.*, s. 934-935.

Evliya Çelebi'nin tecrit edilmiş bir dünya olarak bahsettiği Sudan'da insanların Osmanlı Devleti hakkındaki algıları da önemli bir husustur. Evliya Çelebi'nin Sudan'daki Cuma hutbeleri hakkında verdiği bilgiler bu açıdan dikkat çekicidir. Dongolâdaki camilerden söz eden Evliya, minberde önce Funcistan sultanına sonra da Osmanlı padişahına dua ettiklerini kaydeder. Zira Osmanlı padişahı “hâdimü'l-Haremeyniş-şerifeyn”dir.<sup>23</sup> Cuma hutbelerinden bahsederken hatiplerin Arapça olarak “sahibü'l-biladi's-Sudan, vâsiü'l-buldan, es-Sultan ibnû's-Sultan” diyerek Func Sultanı'na, “el-mevlana, sahibü'l-Haremeyn, Muhammed, eyyedallahu saltanatehüma ilâ inkırâzı'd-devrân” diyerek Osmanlı sultanına dua ettiklerini bildirir.<sup>24</sup> Bu ifadelerden yola çıkarak Osmanlı padişahının bölgede tanınmasında kutsal topraklara sahip olmanın etkisinden söz etmek mümkündür. Elbette eskiden beri var olan Hac yolculukları vesilesiyle dünyanın farklı bölgelerinden Müslümanlar her sene Mekke'ye geliyordu. Bu kişilerin Mekke'de Osmanlı sultanından haberdar oldukları ve bu bilgileri memleketlerine döndüklerinde bölge insanına naklettikleri düşünülebilir. Ancak Endonezya Müslümanları örneğinde olduğu gibi bazen Osmanlı Sultanı ile Mekke Şerifi'nin kastedildiği ve bu iki unvanın birbiriyle karıştırıldığı göz ardı edilmemelidir.<sup>25</sup>

Evliya Çelebi'de görüldüğü gibi, modern öncesi dönemde Osmanlı merkez topraklarının Sudan gibi bilinmeyen bir bölgeden farklarını en iyi belgeleyen eserlerin başında seyahatnamelerin olduğu söylenebilir. Bölgeler arası ulaşım ve irtibatın uzun zamanlar aldığı dönemde az sayıdaki seyyahın tuttuğu notlar uzak diyarları tanıma hususunda hayati bir rol oynamıştır. Bu notlarda zaman zaman gerçeklikler efsanevi bir dille aktarılıyor, böylece sayıları modern dönemle kıyaslanamayacak kadar az sayıdaki okurun bölge hakkındaki tahayyülü şekilleniyordu. Bir başka ifadeyle bahsedilen bölgeler hakkındaki bilgiler somut ayrıntılar içermiyor, okurlara muhayyel bir memleketle dair bilgiler veriyordu. Oysa modern dönemde bölgeler arasındaki irtibatsızlık Endüstri Devrimi ile beraber hızlı bir şekilde değişip ilişkiler ağına dönüşmüş, dünyada hızlı bir globalleşme yaşanmıştır. İşte bu süreçte tüm dünyada ve Osmanlı'da matbuat devriminin yaşanması, insanların bilinmeyen topraklar hakkındaki algısında büyük değişimlere sebep oldu. Osmanlı insanının uzak diyarlar hakkında Türkçe kaleme alınmış eserlere ulaşımı da bu süreçte kolaylaştı.

## Matbuat Dönemi'nde Sudan Özelinde Afrika'ya Dair Eserler

Her ne kadar modern öncesi dönemde Osmanlı'da matbaa gayrimüslim tebaanın kullandığı ve on sekizinci yüzyılda İbrahim Müteferrika'nın girişimiyle Müslümanların da ulaştığı bir imkân olsa da matbuatın niceliği ve etkisi on dokuzuncu yüzyıla nazaran oldukça sınırlı kalmıştır.<sup>26</sup> Matbaa

23 Evliya Çelebi, *age.*, s. 934.

24 Evliya Çelebi, *age.*, s. 956.

25 Martin van Bruinessen, “Muslims of the Dutch East Indies and the Caliphate Question”, *Studia Islamika*, 2/3, (1995), s. 115-140.

26 Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006; Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat: Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı İbrahim Müteferrika*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004; M. Şükrü

teknolojisinin gelişmesi, devletin resmî matbaalarda yayın yapması ve özel müteşebbislerin matbaa kurmasına izin vermesi on dokuzuncu asırda gerçekleşti. Bu faaliyetler hem Osmanlı'da hem de dünyada “matbuat kapitalizmi” diye adlandırılan bir sürece yol açtı. Bu süreçten okuryazarlık oranları ve bilgiye ulaşma araçları doğrudan etkilendi, gazete ve dergilerin sayıları arttı, roman gibi yeni edebî türler meydana geldi. Hatta matbuat faaliyetleri insanların millet olma bilincinin ve muhayyel cemaatlerin üyesi olma düşüncesinin yaygınlaşmasına yardımcı oldu.<sup>27</sup>

Matbuatın bu yaygın etkilerini Osmanlılar farklı düzeylerde tecrübe etti. Söz konusu etkilerden biri de Osmanlı insanının Afrika hakkındaki bilgisi ve algısı üzerinde yaşandı. “Afrikâ-yi Osmânî” kavramının yaygınlaştığı bu yüzyılda,<sup>28</sup> Afrika hakkında yazılmış seyahatnameler, diplomatik raporlar, coğrafya ve tarih kitapları, gazete haberleri önemli oranda artmıştır.<sup>29</sup> Bu yayın faaliyetlerinde yabancı dillerden Türkçeye tercümelerin sayısının artması dikkat çekmektedir. Bu süreçteki entelektüel birikim Sudan özelinde incelendiğinde benzer bir tabloyla karşılaşılır: Sudan toprakları matbu eserlerle bilinmeyen bir bölge olmaktan çıkmıştır.

Osmanlı'da matbuat kapitalizminin arifesinde, 1846 yılında, İstanbul'da bulunan Ceride-i Havadis Matbaası'nda *Tercüme-i Risale-i Sudan*<sup>30</sup> isimli bir kitap basıldı. Bu eser, Tunuslu Muhammed bin Ali bin Zeynelabidin tarafından 1820'li yıllarda yaptığı seyahat sonucu Arapça olarak kaleme alınmıştır. Sinnar, Kordofan, Darfur ve Vaday'a yaptığı seyahatleri anlatan Muhammed bin Ali'nin eseri zengin bir içeriğe sahiptir. Ezher'de okurken kimya ve esrâr-ı huruf dersleri almak için Sudan'a giden ve bölge hakkında ilgi çekici bilgiler veren Muhammed bin Ali, seyahati esnasında 1821'de Mısır'dan sevk edilen ordunun Kordofan'ı ele geçirmesine şahit olur. Vaday Sultanı'yla görüşen Muhammed, kendisine Osmanlı Devleti hakkında bilgiler verdiğini kaydeder, hatta bu anlatımından dolayı Vaday Sultanı'nın Osmanlı topraklarına gitmeyi, özellikle de İstanbul'u görmeyi arzuladığını bildirir. Bu seyahati sırasında anılarının yanında, çizdiği haritaları Fransa Kralı'na hediye edecek olan bir Fransız rahip gibi, tanıştığı kişilere de yer veren Muhammed bin Ali, yaptığı ilmi sohbetlerden ve Müslüman çocuklara verdiği derslerden bahseder. Örneğin bir köy imamına İbn-i İshak'ın *Muhtasar*'ını okutmuş, ayrıca yerli insanlara ağaç açılma ve silah kullanma gibi teknik bilgiler vermiştir. Hatta Darfur'dayken yemek kültürünün zengin olmadığını görünce bölge halkına börek yapmasını öğretmiştir. Vaday'ın merkezi Vara şehrinin kadısının evinde *Sahih-i Buhari* ve *Elfiyetü İbn-i Malik* kitaplarının olduğunu anlattığı gibi, başka bir yerde Fatih ve İhlas surelerini bilenlere fakih denildiğinden bahseder.<sup>31</sup>

Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2008, s. 38-41.

27 Matbuatın dünyadaki etkileri için bk. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006.

28 Zengibar örneğinde bu kavramı tartışan bir çalışma olarak bk. Hatice Uğur, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

29 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Kavas, Muhammet Tandoğan ve M. Birol Ülker, *age*.

30 Muhammed b. Ali b. Zeynelabidin, *Tercüme-i Risale-i Sudan*, Ceride-i Havadis, İstanbul 1262. Eserin yazma nüshası için bk. Esad Efendi nr. 2218.

31 Ahmet Kavas, “Aslı Kayıp Bir Seyahatnamenin Tercüme Serüveni: Risale-i Sudan”, *Müteferrika*, 2, (2000), s. 143-149.

Bunun gibi bilgilerin bulunduğu Muhammed bin Ali'nin seyahatnamesinin, anlatım olarak Evliya Çelebi'nin notlarıyla benzeştiği ileri sürülebilir. Ancak matbuat çağı, bu eserin ulaştığı okur kitlesi ve de günümüze kadar ulaşması açısından önemli bir rol oynadı. Zira bu seyahatname matbu Türkçe tercümesinden dolayı kaybolmaktan kurtulmuştur. İstanbul'daki basımından bir yıl sonra, 1847'de, eser Osmanlı Türkçesinden Almancaya çevrildi ve Leipzig'te basıldı. 1981 yılında ise yine Türkçe nüsha esas alınarak eser Fransızcaya çevrildi ve Paris'te neşredildi. Eserin Arapçası kaybolduğu için bu seyahatname Abdullah Muaviye tarafından Fransızcadan tekrar Arapçaya çevrildi ve Tunus'ta Beytü'l-Hikme tarafından 1993'te yayımlandı.<sup>32</sup>

Bahsedilen kitabın İstanbul'daki basımından kısa bir süre sonra matbuat kapitalizmi başladı ve özel matbaaların kurulmasıyla beraber matbuat üretimi 1870'lerden sonra daha da hız kazandı. Bu tarihlerde ulaşım imkânlarının da getirdiği olanaklar sayesinde Afrika'ya giden Osmanlı devlet adamlarının sayısı artmıştır. Afrika hakkında basımına izin verilen çok sayıda eserin vazife gereği muhtelif bölgelere giden bu devlet adamlarına ait olduğu görülür. Örneğin, II. Abdülhamid'in yaveri olan Azmzade Sadık el-Müeyyed'in *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat* kitabı, kendisinin 1895 yılında Senusi şeyhini ziyaret etmek için Bingazi'ye yaptığı yolculuk sonucu yazılmıştır.<sup>33</sup> Yazar kitabı padişaha arz etmiş ve “haritalı bir seyahatname tertibine muvaffak” olduğunu belirtmiştir.<sup>34</sup> Vaday, Bornu ve Sokoto gibi bölgelerden de bahseden bu eser, İstanbul'daki gazetelerde tefrika hâlinde yayımlandıktan sonra matbu olarak çok sayıda basılmıştır.<sup>35</sup> Benzer basın-yayın tecrübesi yazarın *Habeş Seyahatnamesi*<sup>36</sup> kitabında da görülür ve yazar iki kitabının da girişinde Afrika'ya görev gereği gittiğinden bahsedip padişaha şükranlarını sunmaktadır.

Afrikâ-yı Osmânî tabirinin matbuattaki yansımalarından biri de Sudan'a odaklanan kitapların yazılması ve literatürde yerini almasıdır. Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Ömer Kamil Paşa'nın *Sudan-ı Mısri*<sup>37</sup> kitabı buna örnektir. Ömer Kamil, kitabının girişinde o devirde her türlü eserin “tıbaat ve intişar” edildiğini fakat birkaç senedir Mısır'da gerçekleşen olaylarla ilgili kimsenin bir yazı kaleme almadığından dolayı bu kitabı yazmaya teşebbüs ettiğini söyler.<sup>38</sup> “Hudut” başlığı altında Sudan'ın sınırlarını bildiren eser, manzara-i umumi, ahval-i umumi, ahval-i coğrafya, ahval-i tarihiye ve ahval-i ahire gibi kısımlardan oluşmaktadır. Kitapta Nil nehrinin hangi şehirlerden geçtiği bilgisi mesafeleriyle beraber ayrıntılı anlatılmış, Sudan memleketi üç temel bölge tasnifiyle

32 Ahmet Kavas, agm., s. 141-143.

33 *Azmzade Sadık el-Müeyyed, Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat ve Şeyh Sünosi ile Mülakat*, Alem Matbaası, İstanbul 1314. Eserin yazma nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4526. Eserin transkripsiyon baskısı için bk. Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitinin Büyük Sahrada Seyahati*, haz. H. Bostan – N. Omaç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

34 BOA, Y.PRK.MYD., 21/106, 15 Şubat 1314 [27 Şubat 1899].

35 İdris Bostan, “Sadık el-Müeyyed Paşa”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 399-400.

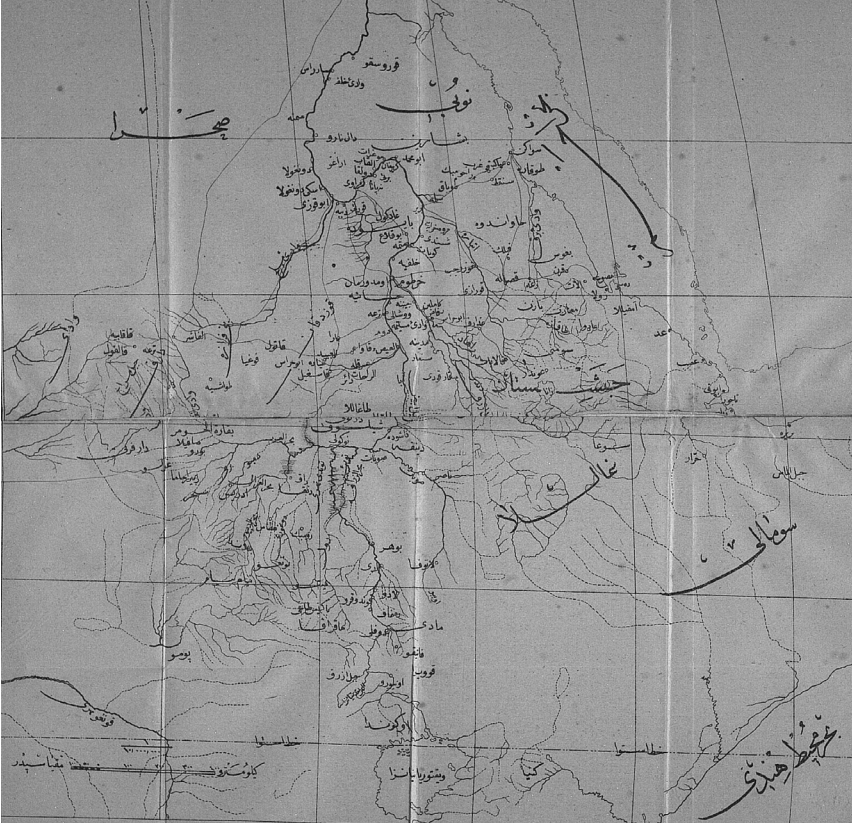
36 Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1322. Kitap Arapçaya çevrilerek resimli ve haritalı hâlde yayımlanmıştır. Yazarın kitapları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat*, s. XXIII-XXV.

37 Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul 1304. Eserin yazma nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4243.

38 Ömer Kamil, *age.*, s. 2-3.



Sudan-ı Garbî eyaleti (Darfur, Kordofan, Bahr el-Gazal, Dongola), Sudan Merkezi eyaleti (Hartum) ve Sudan-ı Şarkî eyaleti (Sevakın) olarak tanıtmıştır. Kitabın sonunda bir de Sudan haritası bulunur. Ömer Kamil Sudan'daki sosyal ve ekonomik durumlardan da bahsettiği eserinde Mehdi isyanından söz etmekte, bu isyanın temel nedeninin köle ticaretinin yasaklanması olduğunu belirtmektedir. Zira köle ticareti yasaklanınca tarlalarda çalıştıracak işçi bulunamadığından tarım faaliyetlerinin azaldığını, böylece ekonomik yönden zayıflamaya yol açtığını kaydetmektedir.<sup>39</sup>



**Harita 1.** Sudan Haritası

Kaynak: Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, s. 103.<sup>40</sup>

Osmanlı devlet adamlarınca hazırlanmış eserlere bir diğer örnek, Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Ömer Subhî'nin *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi* kitabıdır. Diğer memurların basım tecrübelerinde de görüldüğü gibi bu kitap öncelikle yazma nüsha olarak saraya sunulmuş, sonra matbu hâlde çoğaltılmıştır.<sup>41</sup> Üçüncü kısmı Sudan'a ayrılan eserde bölgenin tabii, politik ve ekonomik

39 Ömer Kamil, *age.*, s. 65-66.

40 Haritanın görüntüsü Seyfettin Özege koleksiyonundan alınmıştır. Bk. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu, nr. 0121603.

41 Eserin yazma nüshası için bk. Ömer Subhî, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul

özellikleri başlıklar hâlinde sunulurken şehir isimleri ve nüfus bilgileri tablolarla tanıtılmıştır. Ancak yazma nüshada var olan renkli haritalar matbu kitapta yer almamaktadır.<sup>42</sup> Görsel ve somut bilgiler eşliğinde hazırlanan bu eser 20 Mayıs 1888'de tamamlanır ve 1889-1890'da İstanbul'da basılarak kamuya ulaşır. Eserin mukaddimesinde Sultan II. Abdülhamid'e övgüler ve dualardan sonra Ömer Subhi dönemin matbuat zenginliğine de değinir, kısa zaman içinde geçmiş asırları kıskandıracak derecede ("ğbta-fermâ-yı a'sâr-ı eslâf olacak mertebede") çok sayıda eserin neşredildiğini ifade eder.<sup>43</sup>

**Tablo 1.** *Sudan-ı Şarkî*

۱ - سودان شرقى .		
اسمى ممالك	مشهور شهرلر	جنس و مقدار نفوس
وادى [ فترى كولى ] حوضه سنده در	( ووارا ) غایت مشهور بر نقطه تجارت اولوب بورایه طرابلس غرب ، مصر ، بورنو مالکندن بر چوقق کار بانلر کلوب کیدر لر . ( آبشى ) موقعی مرکز حکومت و اداره در .	جسارت و آور ربا خریدایله بینه خصوصت فوق الماده ایله مشهور سیاه عرب ( ۲۰۵۰۰۰۰۰ )
دارفور [ قسما بیل حوضه سنده بولنوب ( مراح ) سلسله جبالی ایله اشغال اولمشدر .	( قوبه ) غایت مشهور بر مرکز تجارتدر . ( الفاشر ) موقعی دخی مرکز اداره در .	سیاه و بیاض عرب تقریباً ( ۴۰۰۰۰۰۰۰ )

**Kaynak:** Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307, s. 83.

Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4261.

42 Ömer Subhi, *age.*, s. 97-104.

43 Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307, s. 2-3. Bu eserlerin hangi kaynaklardan yararlandığı meselesi önemli bir araştırma konusudur. Makalede adı geçen kitaplardan *Sudan Seyahatnamesi*'nde hangi kaynaklardan yararlandığı zikredilse de - aşağıda bahsedilecek olan *Sudan Hükümet-i Mehdiyesi* kitabının tespit edilen kaynakları gibi - kaynak zikretmeyen kitapların farklı dillerde yayımlanan eserlerden yararlanmış olacağı muhtemeldir.

*Afrika Delili*<sup>44</sup> adlı eser bu konuda verilecek bir başka örnektir. 1894'te Kahire'de yayımlanan bu kitap, Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'nın maiyetinde kâtip olarak çalışan Bandırmalizade Mehmed Muhsin'e aittir. Genel olarak Mısır tarihi, idaresi ve coğrafyası hakkında kapsamlı bilgiler veren eserin girişinde Ahmed Muhtar Paşa'nın takrizi bulunur. Eserin üçüncü faslı olan "Lahika-i Mebhas" bölümü "Sudan-ı Mısır-i Osmanî"ye ayrılmış, burada Kavalalı döneminden 1889'a kadarki askerî ve siyasi bilgiler anlatılmıştır.<sup>45</sup>

Görüldüğü gibi, matbuatın kitaba bakan kısmı eskiye nazaran daha somut ve kesin bilgileri harita gibi delillerle beraber sunmaya başladı ve böylece Afrika ülkelerinin, nüfusunun, siyasetinin yakından tanınmasını sağladı. Bunun gibi gerçekliği niceliksel ve görsel malzemelerle sunmak matbaanın "aynen tekrarlanabilir görsel ifade" gücüne dayanıyordu ve bunu hızla kitlelere ulaştırmak yazma kültüründe mümkün değildi.<sup>46</sup> Ayrıca, bahsedilen devlet memurlarının Afrika hakkında sunduğu veriler matbuatla beraber sadece devlet adamları veya ulema gibi sınırlı bir çevrenin hizmetine yönelik olmaktan çıktı ve genele yayılarak kamusal bilgi hâline geldi.

## II. Meşrutiyet Dönemi ve Basın

Yukarıda yer alan örnekler Sultan II. Abdülhamid döneminde sıkı bir şekilde uygulanan yayım kontrolleri sonrası basımına izin verilen eserlerdi. Zira matbuat faaliyetlerinde eserlerin sansür sürecinden geçtikten sonra basıldığı gerçeği unutulmamalıdır. Ancak bu kontrol sistemi literatürde yaygın olduğu şekliyle sadece Osmanlı'ya, özelde de Sultan II. Abdülhamid'e indirgenmemelidir, zira sansür global ölçekte uygulanmış bir sistemdir. Sultan Abdülhamid döneminin çağdaşı olan pek çok imparator zamanında tehlikeli görülen fikirlerin halk arasında yayılmasını engellemek için sansür politikaları yürütülmüş ve zararlı neşirler yasaklanmıştır.<sup>47</sup> Osmanlı'da ise matbuat denetimi Sultan Abdülhamid'den önce başlamış ve 1860'lardan itibaren ilan edilen çok sayıda matbuat nizamnamesiyle matbaa faaliyetlerine dair kontroller sağlanmıştır.<sup>48</sup>

II. Meşrutiyet'in ilanı basın yayın denetiminde birtakım serbestlikler getirmiş olsa da bu süreçte sansürün tamamen ortadan kalktığı söylenemez.<sup>49</sup> Fakat yine de Sultan II.

44 Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire: el-Felah Ceridesi Matbaası, Kahire 1312.

45 Mehmed Muhsin, *age.*, s. 304-371.

46 Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Routledge, Londra 2002, s. 124-125.

47 On dokuzuncu yüzyılda imparatorlukların sansür politikalarıyla ilgili bk. Robert Justin Goldstein, ed. *The War for the Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, Greenwood, Westport 2000; Jonathon Green – Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship: New Edition*, Facts On File, New York 2005.

48 Ayrıntılı bilgi için bk. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007; Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/7, (2006), s. 291-349; Filiz Dıġroġlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, İstanbul 2017, s. 631-651; Sina Akşin, "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara (2002) s. 979-983.

49 Ayşe Eryaman, "1909 Matbuat Kanunu Matbuat Hürriyeti Getirdi mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclisi

Abdülhamid döneminde muhalif olan pek çok isim eserlerini bu yıllarda neşredebilmiştir. Sürgünde olan çok sayıda Osmanlı aydını İstanbul'a gelerek yayın faaliyetlerine başlamış, sadece matbu kitaplarda değil, gazete gibi süreli yayınlarda da fikirlerini beyan etmiştir. Örneğin 1901 yılında sürgün edildiği Fizan'dan Meşrutiyet sonrasında geri dönebilen Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Senusiler ve Onüçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi* kitabı bu dönemde basıldı. Eserde Sultan Abdülhamid'in politikaları ağır bir şekilde eleştirilerek onun İttihad-ı İslam gibi bir hedefinin olmadığı söylenmektedir.<sup>50</sup>

Bu süreçte Afrika ve Sudan hakkında yazılan yazılar da çeşitlilik göstermiştir. Muhammed Mihri Bey'in *Sudan Seyahatnamesi*<sup>51</sup> bu yeni dönemdeki matbuat faaliyetlerine verilecek bir örnektir. Muhammed Mihri üç aylık Sudan seyahatini 28 Ocak 1909'da Mısır'dan yola çıkarak gerçekleştirir. Eserinde hem kişisel hatıralarını hem de bazı kaynaklardaki bilgileri aktaran Muhammed Mihri, seyahatnamenin kaynakları arasında Herodot'un tarihi, Naum Şukayr'ın *Tarihü's-Sudan*'ı, İbn-i Halikan, İbn-i Haldun ve Bonapart tarihleri ile *Tâcü't-Tevârih* gibi eserleri zikreder.<sup>52</sup> Kitabın önsözünde kendi eserini Afrika hakkında yazılan diğer kitaplardan ayırır ve farkını da belirtir, zira ona göre diğer kitaplar ya ülkelerinin menfaatine göre yazılan Avrupalı seyyahlara aittir ya da II. Abdülhamid'in istibdat döneminde kaleme alınmıştır. Eserinin Meşrutiyet döneminin hür basınında yazılmış bir kitap olduğunu vurgulayan Muhammed Mihri, yeni devirden duyduğu memnuniyeti de dile getirir. Mısır'la ilgili bilgilerin ardından çoğunluğu Sudan'a ayrılan eserde, gelişen matbuat teknolojisi ve okur beklentisinin de etkisiyle olsa gerek, bölgedeki şehir, insan ve hayvanlara dair altmıştan fazla fotoğraf kullanır. Böylece bölge hakkında görsel malzemeler eşliğinde ansiklopedik bilgilerin ve kişisel tecrübelerin aktarıldığı *Sudan Seyahatnamesi* İstanbul'da çok sayıda basılarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Daha da önemlisi, matbuat ve fotoğraf teknolojisinin buluşmasıyla ortaya çıkan fotoğraflı neşriyat sayesinde hayatı boyunca Afrika kıtasını görmesi söz konusu olmayan binlerce insan uzak memleketleri gerçek görüntüleriyle tanımıştır. Bu durum Osmanlı insanının Afrika'ya dair tasavvurunu hiç olmadığı kadar somutlaştırmış olmalıdır.

Mebusan'ında "Matbuat Hürriyeti" Tartışmaları (1909-1914)", *OTAM*, 48, Ankara (2020), s. 43-63.

50 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Onüçüncü Asrın en Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi: Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdi ve Asr-ı Hamidide Âlem-i İslam ve Senusiler*, İkdam Matbaası, İstanbul 1325.

51 Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1326. Eserin transkripsiyon baskısı için bk. Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah Erdem Taş, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.

52 Muhammed Mihri Bey 1849 Kerkük doğumludur. Babîali Tercüme Odası ve İran'da şehbenderlik vazifesinden sonra bir süre İstanbul'da Tercüme Odası'nda görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dilek Batislam, "Kerküklü Mehmed Mihri'nin Sudan Seyahatnamesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18/1, (2011), s. 295-304.



**Fotoğraf 1.** “Sudan kıtasının merkez-i idaresi olan Hartum şehri”

**Kaynak:** Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, s. 134.

Matbu kitapların yanı sıra Sudan hakkında yazılan haberler, aboneleri on binleri bulan gazeteler aracılığıyla halk arasında gündem oluşturuyordu. II. Meşrutiyet dönemindeki gazete köşelerinde Eşref Edib, Filibeli Ahmed Hilmi ve Abdürreşid İbrahim gibi yazarlar Afrika hakkında yazılar kaleme almıştır. Yayın faaliyetlerinde “Aleml-i İslam” başlığıyla İslam dünyasının farklı yerlerinden vaziyetleri sıkça konu edinen *Beyanülhak*, *Hikmet*, *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilürreşad* gibi gazete ve dergileri belirtmek gerekir.<sup>53</sup> Bu süreli yayınlarda sıkça rastlanan bir tür de şiirlerdi ve Sudan hakkında da şiirler gazete sütunlarında okuyucularıyla buluşmuştu. Yukarıda adı geçen neşirlerin meşhur yazarlarından biri Mehmed Akif Bey, *Asım* şiirinde Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh’un inkılap fikrindeki farklarını gösterirken Sudan’dan bahsetmiştir. Buna göre Cemaleddin Afgani hızlı bir inkılap ile İslam’ın muzaffer olmasını vurgulayıp bunun için nazariyat ile vakit kaybedilmemesi gerektiğini belirtir. Abduh ise inkılabın eğitimle olabileceğini, gerekirse Sudan’a giderek medreselerde talebeler yetiştirmek gerektiğini düşünmektedir ve bu düşünce şu dizelerle dile getirilir:

53 İSAM’ın Osmanlıca makaleler veri tabanında “Aleml-i İslam” başlığı tarandığında iki yüzü aşkın makale görünmektedir: <http://ktp.isam.org.tr/makaleosm/findrecords.php> [Erişim tarihi: 01.03.2022].

“Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sûdân’a;  
 Yeni bir medrese te’sîs edelim urbâna.  
 Daha üç beş de fazîletli mücâhid bulalım.  
 Nesli tehzîb ile, i’lâ ile meşgûl olalım.  
 Çıkarıp gönderelim, hâsılı, Şeyh’im, yer yer,  
 Oradan Âlem-i İslâm’a Cemâleddin’ler.”<sup>54</sup>

Bu plan yirmi yıllık bir süreyi gerektirmektedir ve Afgani bunu uzun görüp yirmi günde bitecek bir işin taraftarı olduğunu söyler. Mehmed Akif, şiirde Afgani ve Abduh’un yöntem farklarını ortaya koyduktan sonra kendisinin de Abduh gibi düşündüğünü belirtmiştir. Matbuatın etkisi açısından *Safahat*’ın altıncı kitabı olan *Asım*’da yer alan bu dizelerin okuyucuyla buluşmasının gazete vasıtasıyla gerçekleştiğini vurgulamak gerekir. Zira Mehmed Akif 1919 yılının Eylül ayından başlayarak bu şiiri *Sebilürreşad*’da tefrika hâlinde yayımlamıştır.<sup>55</sup> Böylece gazetenin ulaştığı kimseler Afrika hakkında sadece fikir yazıları veya haberlerle bilgi sahibi olmamış, aynı zamanda edebî türler de onların algısına etki etmiştir.

## Afrika Hakkında Tercüme Eserler

Matbuat çağında Osmanlı Türkçesinde yazılmış bu eserlerin dışında, Avrupalı yazarlar tarafından Afrika hakkında yazılmış çok sayıda eserin tercüme edildiği görülmektedir. Bunda matbaanın sağladığı imkânların yanında Osmanlı’da Afrika’ya olan ilgi ve merakın artmasını da belirtmek gerekir. Ahmed Nermi<sup>56</sup> tarafından Fransızcadan tercüme edilen *Afrika Müslümanları İçinde, Hatt-ı İstiva’dan Şimâl-i Afrika’ya, Afrika Kabaili İçinde, Devr-i Afrika, Afrika Ormanları, Afrika-yı Garbî Seyahati* gibi kitaplar saraya sunulan tercümelere sadece birkaçıdır.<sup>57</sup> Kitapların başlıkları, Afrika’ya dair saraydaki ayrıntılı bilgi talebini göstermesi açısından önemlidir, zira farklı tür ve konulardaki kitaplar müstakil bir eser hâlinde talep edilmiştir.

Bazı eserler yazma hâlinde Sultan Abdülhamid’in özel kütüphanesi için saraya gönderilmiş fakat matbu olarak basılmamıştır.<sup>58</sup> Sudan’daki Mehdi isyanı hakkında anonim iki ciltlik *Sudan*

54 Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011, s. 402.

55 M. Orhan Okay, “Safahat”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 442-444.

56 Ahmed Nermi Sultan Abdülhamid dönemindeki mütercimlerden birisidir. Kendisinin 250’yi aşkın tercüme kitabının olması, onun idaresinde bir tercüme heyetinin olup olmadığı sorusunu akla getirir de bu konuda bir bilgi bulunamamıştır. 1861’de Kazan’da başlayıp 1923’te Ankara’da intiharla biten hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmet Sarıbal, “İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid’in Mâbeyn-i Hümâyûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4, (2020), s. 1257-1269. Ahmed Nermi’nin tercüme ettiği eser listesi için bk. İbrahim Şirin, “Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamid ve Ahmet Nermi”, *Folklor/Edebiyat*, 17/66, (2011), s. 39-55.

57 Bu eserlerin yazma nüshaları İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Katalog numaraları sırasıyla: TY5235; TY5134; TY5227; TY5185; TY5435; TY5160.

58 Sultan Abdülhamid’in tercüme ettirdiği kitapların listesi ve dönemin mütercimleri hakkında bk. Gülistan Uçar, “II. Abdülhamid Han’ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2020.

*Hükümet-i Mehdiyyesi* isimli eser buna örnek verilebilir.<sup>59</sup> Birinci kısmı Muhammed Ahmed'in mehdiliğini ilan etmesinden 1885'te vefatına kadar olan süreyi içeren eserde, Mehdi isyanının sebepleri, isyanın özellikleri ve ulaştığı boyutlar, Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'ı fethetme nedenleri gibi konular bulunmaktadır. Hatta Sudan Mehdisinin bilinen bazı mektuplarının tercümeleri de mevcuttur ve Sultan Abdülhamit'i veya hilafet makamını eleştiren cümlelerin sonuna parantez içinde "hâşâ" ifadeleri yazılıdır. Bahsi geçen mektuplardan yola çıkarak eseri ayrıntılı incelediğimde bu yazmanın farklı kitaplardan tercüme edilmiş derleme bir eser olduğunu tespit ettim. Buna göre bazı kısımlar Alfred Egmont Hake'in 1885 yılında Londra'da basılan *The Journals of Major-Gen. C. G. Gordon* kitabından alınmış,<sup>60</sup> "Afrika Zulmatında" başlığıyla verilen bazı kısımlarsa<sup>61</sup> Henry Morton Stanley'in 1891'de New York'ta basılan *In Darkest Africa* kitabından tercüme edilmiştir.<sup>62</sup>

Afrika hakkında matbu formatta okuyucuya ulaşan tercümelere, Selanikli Tevfik'in çevirdiği Jules Verne'nin *Aventures*<sup>63</sup> ve Mehmed Ekrem'in çevirdiği Élisée Trivier'in *Mon Voyage*<sup>64</sup> kitapları örnek verilebilir. Ancak bu tercümeleri birebir çeviri değil, dönemin yaygın usulü olan uyarlama tercümeler olarak düşünmek gerekir. *Yeni Afrika* kitabında olduğu gibi mütercim Mehmed İzzet, Afrika kıtasının coğrafya ve tarihine dair yeni bilgiler aktardığı kitabında Henry Morton Stanley'in seyahatnamesini kendi ifadeleriyle tanıtmış, yer yer de doğrudan çeviriler yapmıştır.<sup>65</sup>

Türkçeye çevrilen bu eserler Osmanlı insanının Afrika algısını nasıl şekillendirdi? Osmanlı okurunun bu eserlerden nasıl etkilendiğini tespit etmek mümkün olmadığından, bu sorunun cevabı için mütercimlerin eserleri ne ölçüde birebir çevirdiklerini ve içerikte ne kadar tasarrufta bulduklarını incelemek gerekir. Mekteb-i Bahriye'de İngilizce hocalığı yapan Kolağası Ahmed Efendi ve Mustafa Said Bey'in tercüme ettiği Georg Schweinfurth'un *Afrika Seyahatnamesi*<sup>66</sup> kitabı bu hususta önemli veriler sunmaktadır. Tercümenin sonuç kısmında belirtildiği üzere, Schweinfurth Mısır'da coğrafya cemiyeti başkanlığı yaparken iki kez Afrika'ya seyahat etmiş ve eserini Almanca yazmıştır. Eser sonradan İngilizce ve Fransızcaya çevrilmiş ve "her defasında birkaç yüz bin nüsha furuht" edilmiştir.<sup>67</sup>

59 *Sudan Hükümet-i Mehdiyyesi*, I – II, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY6155; nr. TY6156.

60 A. Egmont Hake, *The Journals of Major-Gen. C. G. Gordon, C.B., at Khartoum*, Kegan Paul, London 1885.

61 Bk. *Sudan Hükümet-i Mehdiyyesi*, I, s. 66.

62 Henry M. Stanley, *In Darkest Africa or the Quest, Rescue, and Retreat of Emin Governor of Equatoria*, Charles Scribner's Sons, New York 1891. Ayrıca, Stanley'in *In Darkest Africa* kitabı *Afrika Zulmatında* başlığıyla tercüme edilmiş ve nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bk. Nr. TY5100.

63 *Aventures de trois Russes et de trois Anglais dans l'Afrique australe*: Jules Verne, *Üç Rus ve Üç İngiliz'in Seyahati: Cenubi Afrikada*, çev. Selanikli Tevfik, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1307.

64 *Mon Voyage au Continent Noir: La 'Gironde' En Afrique*: Triver, *Triviye'nin Afrika Seyahatnamesi*, çev. Mehmed Ekrem, Kasbar Matbaası, İstanbul 1313.

65 Mehmed İzzet, *Yeni Afrika*, İstapan Matbaası, İstanbul 1308.

66 *Georg Schweinfurth, Şivinfort'un Afrika Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed – Mustafa Said, Basiret Matbaası, İstanbul 1291.

67 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 911.



**Resim 1.** “Çadırlarda çiftlik ahalisinin görünüşü resmidir”

**Kaynak:** Georg Schweinfurth, *Şivinfort'un Afrika Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed – Mustafa Said, Basiret Matbaası, İstanbul 1291, s. 657.

Eserin Türkçe tercümesinde mütercim bazen dipnotlarda bazen de metinde kendi görüşü olduğunu belirten bir başlık açarak düşüncelerini aktardığı görülür. Örneğin Sudan'ın içlerine doğru demiryolları yaptığı için Hıdiv İsmail Paşa'ya teşekkür için bir bölüm açar ve bu demiryolları sayesinde oraların hem mamur olduğunu hem de nakliyattaki zorlukların bertaraf edildiğini bildirir.<sup>68</sup> Schweinfurth'un köle ticaretinden bahsettiği yeri birebir tercüme ettikten sonra dipnot açan mütercim, Darfur ve Sudan'da şimdilerde esir ticaretinin tamamen kaldırıldığından ve bundan sonra bu zulme kimsenin cesaret edemeyeceğinden bahsederek o bilgiyi tashih etmiştir.<sup>69</sup> Bir başka örnek Schweinfurth'un terzilikle ilgili anlattığı bölümde mevcuttur. Darfur ve Nübe bölgesini anlatırken bölge insanının çoğunlukla Müslüman olduğundan ve terzilik sanatında mahir olduklarından söz eden Schweinfurth; terziliğin, medeniyetin başlıca esasından olan tesettür meselesine hizmet ettiğinden dolayı Afrika'da Müslüman kabilelerden medeniyete daha yakın bir ahali görmediğini söyler. Burada bir dipnot vardır ve başka bir dinden olmasına rağmen Müslümanlara karşı böyle iftihar dolu sözler sarf ettiği için Schweinfurth'un hakşinas biri olduğu kaydedilmiştir.<sup>70</sup> Başka bir yerde ise ölüm merasimlerini anlatırken mumya hâline getirilip defnedilmenin Müslümanların bir âdeti olduğunu söyleyen Schweinfurth'un cümlesine açıklama getiren mütercim, bunun İslam'da olmadığını, yazarın Müslümanların defin kültürünü bilmediğini belirtir.<sup>71</sup>

68 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 146.

69 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 160.

70 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 201.

71 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 169.



Mütercimim Afrika'nın İslamlaşması için oralara dini öğretecek kimselerin gönderilmesi gerektiğiyle ilgili çok defa vurgu yaptığı görülmektedir. Örneğin misyonerlik için Afrika'ya giden rahipler hakkında bilgi verilirken, bu davetçi din adamları gibi Osmanlı'da da ulemeden kimselerin gönderilmesi ve halka dini öğretmesi gerektiği vurgulanmaktadır.<sup>72</sup> Bir başka yerde, Hartum'a yakın mahallerde bazı âdetleri anlatıp buradakilerin cahil olduklarını söyleyen Schweinfurth'un sözlerine dipnot açan mütercim, burası Hartum'a yakın olduğundan halkının Müslüman olması gerektiğini, ne Mısır ne Hicaz ne de İstanbul'dan ulemanın gidip de bu kişilere usul erkân öğretmediğini üzülenek belirttiğini söyler ve eğer buna zahmet etseler İslam'a Afrika'da bir milyon nüfus daha katılacağını bildirir. Oysa Protestan misyonerler ve Katolik Cizvitlerin dünyanın her yerine dağılıp özellikle de Müslüman ahali arasında Hristiyanlığı yaymaya çalıştığını ama Hıdivliğin bu bölgelerde ilim ve medeniyet yayma teşebbüsleri ile misyonerlerin varlığının bölgeden silineceğini ümit ettiğini de ekler.<sup>73</sup> Başka bir yerde ise mütercim, Afrika kıtasının içlerinde bulunan halkın putperest olduğunu söyleyen Schweinfurth'a karşı, onların İslam'a meyilli olduğunu, İstanbul, Mısır, Trablusgarp ve Tunus taraflarından Afrika'nın içlerine doğru ulemanın sevk edilmesi hâlinde bölgenin tamamının hilafetin merkezini tanıyıp buraların Osmanlı'ya bağlanacağını söylemektedir.<sup>74</sup>

Georg Schweinfurth'un *Afrika Seyahatnamesi*, tercümelerin birebir çeviri olmadığını, mütercimlerin birtakım müdahalelerde bulunarak okuyucuya yön verdiğinin önemli bir örneğidir. Afrika artık uzak bir bölge değil, çözüm önerileri yürütülen bir ilgi odağıydı. Matbuat çağında Afrika'ya dair kaygılar duyan ve oranın İslamlaşmasını dert eden mütercim, açıklamalarıyla okuyucuyu yönlendirmiş, teklif ve şikâyetlerini eserde göstermiştir. Bu eserin basım tarihi 1291 (1874-1875)'dir, dolayısıyla eserdeki öneriler İttihad-ı İslam siyasetiyle bilinen Sultan II. Abdülhamid henüz tahta geçmemişken neşredilmişti. Buradan hareketle, tıpkı sansür politikalarının Sultan Abdülhamid'le özdeşleştirilmemesi gerektiği gibi, Afrika'ya ve de Alem-i İslam'a olan ilgiyi bir padişahın dönemine ve politikalarına hasretmek doğru değildir, bu ilgede matbuatın sağladığı bilgi dolaşımını ve oluşturduğu gündemi hesaba katmak gerekir.

## Sonuç

1865 yılında imamı olduğu geminin Atlas Okyanusu'nda sert rüzgarlarla sürüklenmesi sonucu Brezilya'ya giden Bağdatlı Abdurrahman Efendi, orada kaldığı yılları İstanbul'a döndüğünde kaleme alır ve eseri Mehmed Şerif Ayıntabî tarafından Türkçeye tercüme edilip neşredilir.<sup>75</sup> Kitabın mukaddimesinde mütercim Mehmed Şerif, Brezilya'daki Müslümanlar hakkında Osmanlı'da kimsenin malumatı olmadığını, hatta bölge Müslümanlarının Osmanlı hakkındaki bilgisi şöyle dursun, dünyada beyaz tenli Müslümanların var olduğundan dahi habersiz olduğunu

72 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 59-60.

73 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 171.

74 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 338-339.

75 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Tercüme-i Seyahatname-i Brezilya*, çev. Şerif Efendi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1288.

kaydeder. Tıpkı bunun gibi, dünyanın tüm kıtalarında Müslümanların yaşadığını, Afrika'nın iç taraflarından Çin'e ve Ümit Burnu'ndan Kuzey Kutbu'na dek ehl-i İslam'ın var olduğunu söyler. Fakat bu Müslümanlar aralarındaki uzak mesafeden dolayı birbirlerinin varlığından habersizdirler. Böylece bu matbu eser sayesinde bilinmeyen bir bölgedeki Müslüman toplumların varlığı ilk defa Osmanlı insanına duyurulmuş olur.<sup>76</sup>

*Brezilya Seyahatnamesi*'nin mukaddimesindeki bu ifadeler, Osmanlı'daki Türkçe okur kitlesinin uzak memleketlerle ilgili tasavvurunun matbuat döneminde nasıl geliştiğinin özeti mahiyetindedir. Matbaanın yaygınlaşmasıyla on dokuzuncu yüzyılda hemen hemen tüm alanlarda olduğu gibi Afrika hakkındaki eserlerin sayısında artış olmuştur. Bunlar sadece Türk seyyah ve siyaset adamlarının kaleme aldığı eserleri değil, aynı zamanda diğer dillerden Osmanlı Türkçesine çevrilen eserleri de kapsamaktadır. Oysa matbuat çağı öncesinde Afrika'ya ve özelde Sudan'a dair eserler oldukça sınırlıydı ve bunlar muhayyel bir coğrafya hakkında genel bilgiler içeriyordu. Yeni dönemde ise sayıları on binleri aşan matbu kitaplarla gazete ve dergilerdeki köşe yazıları, Osmanlı aydınının Afrika bilgisini görsel ve niceliksel malumatla somut hâle getirmiş ve okurların gündemini etkilemiştir. Bu makale her ne kadar Sudan hakkındaki literatüre odaklanmış olsa da Osmanlı'nın son dönemindeki bu bilgi yoğunluğu seçilen bölgeye has bir durum değildir. Afrika kıtasının herhangi bir bölgesi veya meselesi hakkında matbu eserlerde sunulan bilgiler önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak kadar ayrıntılar içeriyor ve kısa sürede geniş kitlelere ulaşıyordu. Bunda matbuat çağının imkânları hayati bir rol oynamış ve böylece Osmanlı'daki okur kitlesinin Afrika'ya dair siyasetin ötesinde bir irtibat kurması mümkün olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nin Afrika'nın çok sayıda bölgesiyle ilişkisi yüzyıllar öncesinde kurulmasına rağmen on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen bilgi birikimini sadece siyasi boyutlarla incelemek yeterli değildir. Bu yüzyılda sayıları artan ve muhtelif türlerde eserler sunan matbuat faaliyetlerinin Osmanlı'da insanların zihninde sadece Afrikâ-yi Osmânî değil, mücessem bir Afrika coğrafyası meydana getirdiği, hatta daha geniş ölçekte Âlem-i İslam tasavvurunu şekillendirdiği görülür. Kısacası Osmanlı'da matbuatın gelişimi insanların zihninde uzaktaki muhayyel bir bölgeden öte musavver bir Afrika kıtası meydana getirmiştir.

76 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *age.*, s. 3-4.

## KAYNAKÇA

- BOA, MF.MKT., 46/31, 26 Muharrem 1294 [10 Şubat 1877].
- BOA, Y.PRK.MYD., 21/106, 15 Şubat 1314 [27 Şubat 1899].
- Afrika Kabaili İçinde*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5227.
- Afrika Müslümanları İçinde*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5235.
- Afrika Ormanları*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5435.
- Afrika Zulmatında*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5100.
- Afrika-yı Garbî Seyahati*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5160.
- Akpınar, Yavuz, "Tercüman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXX, (2011), s. 492.
- Akpınar, Yavuz, Bayram Orak ve Nazım Muradov, *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 1*, Ötügen, İstanbul 2003.
- Akşin, Sina, "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara, (2002), s. 979-983.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat ve Şeyh Sünusi ile Mülakat*, Alem Matbaası, İstanbul 1314.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra'da Seyahati*, haz. H. Bostan – N. Omaç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat ve Şeyh Sünusi ile Mülakat*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4526.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası, İstanbul 1322.
- Babinger, Franz, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat: Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı İbrahim Müteferrika*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Tercüme-i Seyahatname-i Brezilya*, çev. Şerif Efendi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1288.
- Baktır, Mustafa – Cezmi Eraslan, "Ebubekir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, (1994), s. 276-277.
- Batıslam, Dilek, "Kerküklü Mehmed Mihri'nin Sudan Seyahatnamesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18/1, (2011), s. 295-304.
- Birinci, Ali, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/7, (2006), s. 291-349.
- Bostan, İdris, "Sadık el-Müeyyed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, (2008), s. 399-400.
- Bruinessen, Martin van, "Muslims of the Dutch East Indies and the Caliphate Question", *Studia Islamika*, 2/3, (1995), s. 115-140.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- Devr-i Afrika*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5185.
- Dıgıroğlu, Filiz, "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, İstanbul 2017, s. 631-651.
- Doğan, İsmail, "Münif Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, (2006), s. 9-12.

- Ebu'l Ferec Abdurrahman İbn-ül Cevzi, *Tenvirü'l-Gabeş fi Fadli's-Sudan ve'l-Habeş Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958.
- Ebubekir Efendi, "Ümid Burnu'ndan Mevrud Bir Kit'a Mektubun Hülasa-i Mealidir", *Mecmua-i Fünun*, 26, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Safer 1281), s. 70-72.
- Ebubekir Efendi, *Beyanü'd-Din*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1294.
- Ersoy, Mehmed Akif, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011.
- Eryaman, Ayşe, "1909 Matbuat Kanunu Matbuat Hürriyeti Getirdi Mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclisi Mebusan'ında "Matbuat Hürriyeti" Tartışmaları (1909-1914)", *OTAM*, 48, Ankara, (2020), s. 43-63.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası: Dürr-i Bi-Misil in Ahbar-ı Nil*, haz. Robert Dankoff – Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya*, 10/2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Green, Jonathon – Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship: New Edition*, Facts On File, New York 2005.
- Hake, A. Egmont, *The Journals of Major-Gen. C. G. Gordon, C.B., at Khartoum*, Kegan Paul, London 1885.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2008.
- Hatt-ı İstivâ'dan Şimâl-i Afrika'ya*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5134.
- Holt, P. M., *The Mahdist State in the Sudan: 1881-1898*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Kavas, Ahmet, "Aslı Kayıp Bir Seyahatnamenin Tercüme Serüveni: Risale-i Sudan", *Müteferrika*, 2, (2000), s. 141-143.
- Kavas, Ahmet, Muhammet Tandoğan ve M. Birol Ülker, *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*, ed. Zekeriya Kurşun, Taş Mektep Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Koçyiğit, Ömer, "The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, Leiden 2020.
- Mecmua-i Fünun*, 11, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Zilkade 1279), s. 477-479.
- Mehmed İzzet, *Yeni Afrika*, İstapan Matbaası, İstanbul 1308.
- Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, El-Felah Ceridesi Matbaası, Kahire 1312.
- Muhammed b. Ali b. Zeynelabidin, *Tercüme-i Risale-i Sudan*, Esad Efendi nr. 2218.
- Muhammed b. Ali b. Zeynelabidin, *Tercüme-i Risale-i Sudan*, Ceride-i Havadis, İstanbul 1262.
- Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1326.
- Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah Erdem Taş, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.
- Münif Paşa, "Ümid Burnu'nda Bulunan Ehl-i İslam", *Mecmua-i Fünun*, 9, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Ramazan 1279), s. 393-399.
- Münif Paşa, "Ümid Burnu'ndan Mektub-ı Mahsus", *Mecmua-i Fünun*, 10, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Şevval 1279), s. 425-430.
- Okay, M. Orhan, "Safahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, (2008), s. 442-444.
- Ong, Walter J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Routledge, Londra 2002.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4243.
- Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul 1304.
- Ömer Lütfi, *Ümid Burnu Seyahatnamesi*, Ahmed Efendi Matbaası, İstanbul 1292.

- Ömer Lütfi, *Yüz Yıl Önce Güney Afrika (Ümitburnu Seyahatnamesi)*, haz. Hüseyin Yorulmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.
- Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307.
- Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4261.
- Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- Sarıbal, İsmet, “İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid’in Mâbeyn-i Hümâyûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4, (2020), s. 1257-1269.
- Schweinfurth, Georg, *Şivinfort'un Afrika Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed – Mustafa Said, Basiret Matbaası, İstanbul 1291.
- Stanley, Henry M., *In Darkest Africa or the Quest, Rescue, and Retreat of Emin Governor of Equatoria*, Charles Scribner's Sons, New York 1891.
- Sudan Hükümet-i Mehdiyesi*, I, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY6155.
- Sudan Hükümet-i Mehdiyesi*, II, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY6156.
- Syrier, Mia Brandel, *The Religious Duties of Islam as Taught and Explained by Abu Bakr Effendi*, E.J. Brill, Leiden 1960.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Onüçüncü Asrın en Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi: Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdi ve Asr-ı Hamidide Âlem-i İslam ve Senusiler*, İkdam Matbaası, İstanbul 1325.
- Triver, *Triviye'nin Afrika Seyahatnamesi*, çev. Mehmed Ekrem, Kasbar Matbaası, İstanbul 1313.
- Uçar, Ahmet, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Uçar, Gülistan, “II. Abdülhamid Han'ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2020.
- Uçman, Abdullah, “Mecmua-i Fünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, (2003), s. 270-271.
- Uğur, Hatice, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.
- Verne, Jules, *Üç Rus ve Üç İngiliz'in Seyahati: Cenubi Afrikada*, çev. Selanikli Tevfik, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1307.
- War for the Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, ed. Robert Justin Goldstein, Greenwood, Westport 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki – Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XX, (1999), s. 550-551.
- Elektronik Kaynaklar**
- İSAM Osmanlıca Makaleler Veri Tabanı, <http://ktp.isam.org.tr/makaleosm/findrecords.php> [Erişim tarihi: 01.03.2022].
- Seyfettin Özege Koleksiyonu, <https://atauni.edu.tr/tr/seyfettin-ozege-nadir-eserler-koleksiyonu> [Erişim tarihi: 01.03.2022].